

Az erdélyi unitárius egyház megkésett konfesszionalizálódása és a lengyel testvérek a 17. század elején²

A heterodoxia 17. századi történetének fontos dokumentumát, a rakóvi zsinatnak 1629-ben az erdélyiekhez írt levelét³ Janusz Tazbir kivonatolta röviden a lengyel testvérek 1660-ban Erdélybe menekült csoportjának történetét feldolgozó monográfiája előszavában.⁴ Úgy gondolom, ismételt elővétele néhány új szemponttal gazdagíthatja a két testvéregyház — a lengyel és a magyar — kapcsolatairól kialakult képet. Másfelől mivel a 17. század első évtizedeiből még az átlagosnál is kevesebb forrás maradt fenn az erdélyi unitárius egyház életéről, ha áttételes módon is, megvallatható ez a dokumentum abból a szempontból is, milyen is volt az az adott időszakban.

A levél kiemelésre méltó részében a rakóviai testvéri együttműködés régi hagyományaira és az erdélyiek javára hivatkozva egyesülést javasolnak. „Miért nem egyeztetjük tehát elképzeléseinket, az egy Isten és az ő Krisztusa dicsőségére és az emberek üdvösségére vonatkozó dolgokban?” – kérdezik, s a náluk meghonosodott dogmatika és diszciplína bevezetését kérik. Eddig más idegen országokban peregrináltak a tehetséges erdélyi ifjak, akiknek mostantól rakóvi

¹ KESERŰ Gizella (1954) nyugalmazott tudományos munkatárs a Szegedi Tudományegyetem Magyar Irodalmi Tanszékén. Elérhetősége: gizocsi@gmail.com.

² Készült az MTA-SZTE Kora Újkori Eszmetörténeti Kutatócsoport munkája keretében és az OTKA (Felekezeti és múltteremtés) támogatásával.

³ A dolgozat végén az egész levelet közöljük. Az egyetlen fennmaradt latin nyelvű másolat kiadása: KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Unitario-Ecclesiastica Historia Transylvanica Liber I–II.*, Bibliotheca Unitariorum IV/1–3., szerk. KÁLDOS János (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 861–863. A magyar fordítás MÁRKOS Albert munkája, mint minden *Historiából* vett idézetünké. Magyarul: KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története II.*, *Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/2.*, ford. MÁRKOS Albert, lat. eredetivel egybevetette BALÁZS Mihály, sajtó a. rend. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2009), 195–197.

⁴ TAZBIR, Janusz, *Bracia Polscy w Siedmiogrodzie 1660–1784* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1964), 17.

képzést ajánlanak a fentiek előmozdítására, és azt, hogy a kezdetek gyakorlathoz, a rendszeres levélváltáshoz térjenek vissza, s gyűléseiket látogassák erdélyi küldöttek. Javaslataik indítékaként egy konkrét eseményt említenek: váratlanul megjelent náluk Matthias Ravius,⁵ aki panaszkodott az erdélyi egyházban uralkodó viszonyokra. Mint írják, az egyesülési terv szerencsés kimenetelét előlegezi a szemükben az, hogy az akkor már hetedik éve püspök Valentin Radecke is közülük került Erdélybe.

A levelet és az egyesülési tervet egyáltalán nem említi Szczotka a rakóvi zsinati anyagok kivonatában.⁶ Közvetlen erdélyi fogadtatásáról sem tudunk egyelőre semmit. Most csupán a levél erdélyi szereplőit szeretnénk az előzmények és későbbi fejlemények meglehetősen lyukacsos terébe halványan fölrajzolni. Milyen közösségbe érkezett Valentin Radecke, hogy majdnem három évtizedig ott szolgáljon?

A részletek árnyalt bemutatása még további feladat, annyit azonban sikerült feltárniok az utóbbi évtizedek magyar kutatásainak, hogy szakítani kell azzal a képpel, amely a nemzetközi kutatásban, de különösen a nagy összefoglalásokban még ma is él a Dávid Ferenc utáni erdélyi antitrinitarizmusról. Nincs módunk most annak részletezésére, hogy e kép kialakításában mennyire vétkesek a hagiográfiát a történetírással összekeverő 19. századi erdélyi unitárius szerzők, ám tény, hogy ez a kép a következőt sugalmazta: a mártír püspök halála után az erdélyi antitrinitarizmusban intellektuális erőről tanúskodó fejleményt már nem regisztrálhatunk, amiből az is következtethető, hogy csak idő kérdése maradt, hogy az egyház egésze mikor csatlakozik a konszolidációja következtében egyre vonzóbbá váló lengyelországi testvérek gyülekezeteihez.⁷ Az utóbbi évtizedekig figyelmen kívül hagyott kéziratossá váló forrásanyagra támaszkodó újabb eredmény tehát, hogy földrajzilag is nagyon sok kisebb centrumot is magába foglalóan irányzatok, csoportok vagy alcsoportok tarka együtteseként lehet elképzelnünk az erdélyi unitarizmust az 1580-as évek után is, egészen bizonyosan a dolgozatunkban

⁵ A levélből nem derül ki, hogy ő ekkor a kolozsvári német gyülekezet egyik lelkipásztor. Balázs Mihály Ravius rakóvi útját már összefüggésbe hozza az 1632-es kolozsvári fejleményekkel. BALÁZS Mihály, „Zwei unitarische Katechismen in Klausenburg 1632”, *Archiwum historii filozofii i myśli społecznej* 38. sz. (1993): 150.

⁶ SZCZOTKA, Stanisław, „Synody arjan polskich od założenia Rakowa do wygnania z kraju (1569–1662)”, in *Odrodzenie i Reformacja w Polsce VII–VIII.*, 25–32. sz. (1935–1936): 21–100., kiemelten a 72.

⁷ PIRNÁT, Antal, *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570-er Jahren* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1961).

is majd említendő 1638-as év drámai eseményeiig.⁸ Ezek közül az irányzatok közül a nemzetközi szakirodalom jószerével csak egynek jelenlétét regisztrálta. Nem utolsósorban Varjas Béla és Dán Róbert komoly szövegfeltáró teljesítményének köszönhetően színes, bár nem minden tekintetben teljesen megalapozott képünk lehet arról, miképpen alakult ki Eőssy András környezetében a szombatosság, s hol jöttek létre ennek központjai.⁹ A szombatosság középpontba állítása ugyanakkor kicsit torzította is a képet, hiszen ennek következtében nem kerülhettek reflektorfénybe azok a tendenciák, amelyek másképpen, nem csupán néhány közösség számára életreceptet ígérő módon vállalkoztak a nonadorantista hagyományok folytatására.

A Palaeologus-műveket másoló Enyedi György és Toroczkai Máté¹⁰ működése azonban azt mutatja, hogy jóval nagyobb erőt képviselt, s a századforduló táján minden bizonnyal a vezető áramlatot jelentette az a nonadorantizmus, amely természetesen semmiképpen sem vállalhatta az egymással különben sem minden tekintetben összhangban lévő nagy életművek (elsősorban Jacobus Palaeologusra és Christian Franckenre gondolunk)¹¹ teljességének a folytatását,

⁸ A dogmatikai útkeresés lezáródásának végleges időpontját nehéz lenne még megmondani. A szakirodalomban több időpontot megjelöltek már, Pirnát 1961-es könyve 1579-et tekintette ilyennek, majd egy korszakos jelentőségű tanulmánya 1594-et. Keserű Bálint mindig jóval későbbi időpontokról beszélt, nála a legkorábbi dátum 1638 volt, legutóbbi, az újabb eredményeket is feldolgozó, sok kutatási feladatot kitérítő tanulmányában a 17. század első évtizedeinek átfogó képét adja: KESERŰ Bálint, „Die ungarische unitarische Literatur nach György Enyedi (Über ideengeschichtlich relevante Werke aus der Zeit 1597–1636)”, in *György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16–17th Centuries*, Studia Humanitatis 11., szerk. BALÁZS Mihály, KESERŰ Gizella (Budapest: Balassi Kiadó, 2000), 107–124. – E dolgozathoz fűzött kritikuss észrevételeit és türelmét nagyon köszönöm.

⁹ Dán Róbert monográfiája jól tájékoztat a megelőző évek teljes szombatos szakirodalomáról. DÁN Róbert, *Matthias Vehe-Glirius. Life and Work of a Radical Antitrinitarian with his Collected Writings*, Studia Humanitatis 4. (Budapest–Leiden: E. J. Brill – Akadémiai Kiadó, 1982). – Dán újabb eredményei: *Az erdélyi szombatosok és Pécsi Simon*, Humanizmus és reformáció 13. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987).

¹⁰ BALÁZS Mihály, „Máté Toroczkai”, in *Ungarländische Antitrinitarier III.*, Bibliotheca Dissidentium. Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles XXIII (Bibliotheca Bibliographica Aureliana 204.), szerk. SÉGUENNY, André et al. (Baden-Baden: Valentin Koerner, 2004), 83–160.

¹¹ Ezek értelmezésében továbbra is mértékadó SZCZUCKI, Lech, monográfiája: *W kręgu myślicielni heretyckich* (Warszawa–Kraków–Gdańsk–Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1972). – Magyarul: *Két XVI. századi eretnek gondolkodó (Jacobus Palaeologus és Christian Francken)*, Humanizmus és reformáció 9., ford. VARSÁNYI Miklós és SCHULEK Tibor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980).

ám képes volt arra, hogy e dogmatika egy minimumát nagyon állhatatosan és sok tekintetben a mondott nagyok teológiáját összegyúrva, továbbfejlesztve képviselje. Hogy ez milyen kompromisszumokkal és esetenként következtelenségekkel történt, azt persze még részletes elemzések sorozatának kell bemutatnia, hiszen egy, a pusztulás és pusztítás ellenére mégiscsak ránk maradt szövegkorpusz megvallatása legfeljebb csak megkezdődött. A legterjedelmesebb és legrejtélyesebb forrásokat itt sajnos datálatlanul s az eredeti kompozíciót széttördeelve megőrzött magyar nyelvű Enyedi-prédikációk, továbbá latin és magyar nyelven egyaránt megfogalmazódott értekezések jelentik.

Ha figyelembe vesszük, hogy a kolozsvári szász közösségben jól kivehetően sok híve volt egy éppen az ellenkező véletet jelentő hagyományosabb krisztológiának is (az egy ideig Enyedi György¹² ellenében is sikeresen fellépni tudó Erasmus Johannis egészen nyilvánvalóan ebbe a típusba sorolható), akkor talán nem túlzunk, ha sokszínűségről beszélünk, hiszen még nem is említettük, hogy a korban egészen nyilvánvalóan nem volt szilárd és egyértelmű határ (különösen az első időszakban) a nonadorantisták és a szombatosok között, hanem nagyon sok, esetleg egy-egy részletkérdésben egyéni megoldást alkalmazó típus jelenlétét regisztrálhatjuk, amelyek közül pl. Bogáti Fazakas Miklós nagyon gazdag, bár sajnos csak töredékesen ránk maradt életművet mondhat magáénak.¹³ S azt pedig tényleg csak zárójelben jegyezzük meg, hogy ott tevékenykedtek Erdélyben még azok a szorosabban vett krisztológiai kérdésekben egyéni álláspontot nyilvánvalóan meg nem fogalmazó vizionáriusok is, akik azonban mégsem lehettek teljesen visszhang nélkül ábrándozók, látomásokat megfogalmazók, ha egyikük-másikuk, pl. a műveit ránk örökíteni sajnos nem tudó Everard Spangenberg kiharcolta magának Fausto Sozzini figyelmét is, aki mint ismeretes, több levélben cáfolta nézeteit.¹⁴ A szombatosság felé hajló társa, Karádi Pál,¹⁵ akinek 1588-as

¹² A 17. század derekáig terjedően sok másolatban ránk maradt prédikációiról alapos forrásfeltárás olvasható KÁLDOS Jánostól: „György Enyedi”, in *Ungarländische Antitrinitarier II.*, Bibliotheca Dissidentium. Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles XV (Bibliotheca Bibliographica Aureliana 137.), szerk. André Séguenny et al. (Baden-Baden: Valentin Koerner, 1993), 113–130.

¹³ Erasmus Johannis erdélyi tevékenységéről a leginformatívabb DÁN Róbert, „Erasmus Johannis »Világos bizonyítékai«”, *ItK LXXVII*, 1–3. sz. (1983): 120–129. Bogátiról jó összefoglalás: SZABÓ Géza, „A Hungarian antitrinitarian poet and theologian: Miklós Bogáti Fazakas”, in *Antitrinitarianism in the Second Half of the 16th Century*, Studia Humanitatis 5., szerk. DÁN Róbert, PIRNÁT Antal (Budapest–Leiden: Brill, 1982), 215–230.

¹⁴ Szerencsénkre, mert csak ezekből a levelekből ismerjük nézeteit.

¹⁵ A legjobb összefoglalás róla: HAAS Éva, „Pál Karádi” in *Ungarländische Antitrinitarier III...*, 49–82.

apokalipsziskommentárja 17. század közepi másolatban maradt ránk. Egy pillanatilag sem kétséges persze, hogy erős irányzatként ott volt az erdélyi unitarizmusban az is, amely a kifelé hivatalosnak mondott és János Zsigmond fejedelemség időszakának fejleményeivel szentesített hitvallás köré szerveződött. A lengyelországi antitrinitáriusok szövegeit kiadó, s legfontosabb gondolataikat magyarul is propagáló Basilius István¹⁶ mellett a sok tekintetben bizonyosan kényszerűségből végzett rendcsinálásban döntő szerepet játszó Hunyadi Demeter¹⁷ tevékenységére is támaszkodhatott. Talán Basiliusnak az 1579–1580 táján szerzett művei tettek leghatásosabban kísérletet arra, hogy ez az áramlat is az erdélyi reformáció történetébe szervesen beilleszkedő teljesítményként jelentkezzen. Elsősorban arra gondolunk, hogy ő mutatta be az említett időszakban született magyar nyelvű műveiben mind a lényegében a nonadorantizmust kiiktató, s így a kialakuló socinianizmushoz nagyon közelálló antitrinitarizmust, mind a reformáció korábbi évtizedeinek társadalomkritikai hangját elveszteni nem tudó s nem akaró áramlatot. A bibliográfiai számbavétel és tartalmi ismertetésig legalább eljutó kutatási eredmények tehát mindezen felsorolt irányoknak együttes jelenlétét tudták felvázolni,¹⁸ s ezért merünk gondolni arra, hogy az ideérkezőnek ennek tolerálására is rá kellett készülnie.

A katolikusokkal való súlyos összecsapások következtében 1603–1605 között száműzetésbe szorult kolozsvári unitáriusok egyike, Göcs Pál Lengyelországban, a *Historia...* szerint Radecke házában élte túl a megpróbáltatásokat, és hazatérve vendéglátóját ajánlotta a visszakapott iskola igazgatójává és – talán csak később – a szász gyülekezet lelkészéül. Göcs valószínűleg így akarta meghálálni a segítséget, hiszen a lengyel kisvárosban, az akkoriban lassan növekedésnek indult Rakówban elérhető jövedelem valószínűleg kisebb volt, mint amit a gyorsan talpraálló „kincses” város kínálhatott. Nem biztos, hogy nem számítottak Radecke Gdańsk felekezeti sokféleségében, majd a szélsőséges irányokból

¹⁶ A szóban forgó magyar nyelvű művek leírása és tartalmi összefoglalása BALÁZS Mihálytól „István Basilius”, in *Ungarländische Antitrinitarier I.*, Bibliotheca Dissidentium. Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles XII, (Bibliotheca Bibliographica Aureliana 121.), szerk. SÉGUENNY, André et al. (Baden-Baden: Valentin Koerner, 1990), 95–96.

¹⁷ POZSÁR Annamária, „Demeter Hunyadi”, in *Ungarländische Antitrinitarier III...*, 11–47.

¹⁸ A lassan meginduló konfesszionizálódási folyamatot európai háttérrel próbálja meg tárgyalni BALÁZS Mihály, „Elhúzódo felekezetiesedés és rendhagyó kátéirodalom: Az unitáriusok kátéiról a kezdetektől a dézsi komplaniációig”, in Uő, *Felekezetieség és fikció: Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*, Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 8. (Budapest: Balassi Kiadó, 2006), 37–75.

lassan letisztuló lengyelországi antitrinitarizmusnak a rakóvi káté 1605-ös megjelentetésében is tetten érhető egységesülésében gyűjtött tapasztalatai, amikor őt választották a lengyelországiak közül.

Radecke kolozsvári korszakának első évtizedéről igen keveset tudunk, s az indulása előtt Rakówban az ott felgyorsult egységesítő munkálatokban szerzett gyakorlatát inkább csak Toroczkai halála után, 1616-tól kamatoztathatta az erdélyi unitáriusok vezetőjeként. Az 1616-ban püspökké választott Radecke nagyon serényen láthatott munkához, mert az első zsinatára annyi feladatot rótt, hogy a kitűzött téma: „Vajjon Krisztus amaz egy magasságos Isten, mennynek és földnek teremtője-e” megvitatása nem kerülhetett sorra, ezért meg kellett ismételnie a két következő évben is. Adott neki munkát a fejedelmi hatalmát közismerten merész lépésekkel megszilárdító Bethlen Gábor is, aki alattvalói lelki üdvére is összpontosítva, 1617 tavaszán a kolozsvári református gimnázium alapításának teremtette meg anyagi feltételeit; a legkiválóbb református teológusokat bevonva 1617–1618-ban több nyilvános disputálást szervezett kálvinista és unitárius részvétellel. Ezekről kevés forrás maradt fenn, azok is szinte kizárólag az unitáriusok ellenfeleitől. A vitában részt vevő unitáriusok álláspontját csak két munka képviseli: Csanádi talán kinyomtatott *Pörölye*¹⁹ (különösen nagy felháborodást keltett az ellenfélnél Krisztus istenségét tagadó kijelentéseivel) és Radeciusnak három másolatban is fennmaradt kézirata (*Apologia adversus criminationem eorum, qui Religionem Ecclesiarum in Transsylvania de uno Deo Patre, et Filio ejus unigenito Jesu Christo, consententium, Turcicam esse affirmant*).²⁰ Keserűi Dajka János püspökké választása után a vitákat beszüntették, 1618 októberében pedig az országgyűlés azok megbüntetéséről határozott, akik a négy bevett vallás valamelyikébe be nem térnek, vagy ilyen embereket támogatnak. Több unitárius zsinatot meghíúsítottak, végül az új református püspök jelenlétében megtartott novemberi zsinatot a szombatosok elleni rendelkezések meghozatalára kényszerítették. Ezek az évek tehát súlyos megpróbáltatásokat hoztak az egyházra, ám 1622 különösen fekete év: az országgyűlés már a szombatosok ellen hozott törvényt, és a fejedelmi fegyverek védőernyője alatt lebonyolított kálvinista hittérítés eredményeképpen sok addig unitárius község került kálvinista irányítás alá a Székelyföldön, ahol leginkább bejáratott volt a közös templom- és iskolahaszná-

¹⁹ PAP Balázs, „Csanádi Pál ismeretlen *Pörölye*”, in *Miscellanea: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, szerk. SZENPÉTERI Márton (Budapest: JAK–Kijárat, 2001), 221–236.

²⁰ Kolozsváron az Akadémiai Könyvtárban, lásd: *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca I.*, szerk. LAKÓ Elemér (Szeged: 1997), MsU 323, 878/B, 935.

latban is testet öltő együttélés a vegyes vallású falvakban.²¹ Ráadásul rettenetes pestis pusztított Kolozsváron, a város első papja mellett sok lelkész is áldozatul esett. Akkortól Radecke viselte az első pap tisztét is, bár a két funkció összekapcsolása addig nem volt szokásban. A kálvinista hittérítés sikerei más vidékeken is egyre erőteljesebbek már az 1620-as évek közepén. Úgy tűnik, elsősorban ezzel a rendkívül erős külső nyomással magyarázható az egyházi rendtartás összeállítása. A püspök szerzőtársainak tekinthetők a konzisztórium tagjai is, névsorukon kívül más konkrétumot nem is tudunk a *Disciplina Ecclesiastica* keletkezéséről, az 1625–1627 közötti zsinatok anyaga ugyanis teljesen elkallódott.

Az egyháztörténet 3. könyve 7. fejezete végén olvasható a „közönségesen Radecke-félének nevezett egyházi fegyelmi törvény”. A hagyomány szerint 1626-ban szerkesztett műnek egy ennél jóval régebbi s két későbbi kéziratos változata is fennmaradt.²² Az RMNy Josef Trauschra hivatkozva 1626-ban feltételezi kiadását, és azt írja, hogy tartalmát az Almási-féle 1694-es kiadásból ismerhetjük meg, jóllehet az lényeges pontokon módosított változat volt. Utóbbival való összevetését máskorra halasztva, itt csak az adott helyzet, illetve Radecius erdélyi szerepének föltárásában informatívnak tetsző helyeit szeretném részletesebben bemutatni.

²¹ Haner nyomán az erdélyi unitárius egyház története (*Historia*) II. kötetében többek között a következőket olvashatjuk erről: „Három ok működött közre az unitárius egyház kebelében arra, hogy őket eltiporják: egyik ok a püspökben volt, másik az egyház testében, harmadik a zsidózókban, kik magukat az unitárius névvel kendőzték. A püspök, Radeczki Bálint külföldi ember volt, magyarul szinte semmit se tudott, s mint olyan ember, akit csak nemrég állítottak az egyház kormánya mellé, az unitáriusok állapotát kellőleg nem ismerte. Az egyház testében az apostolok ősi egyszerűsége annyira divatba jött, hogy mindazok, kik a római vallásnak fölmondták a barátságot, egy templomba jártak, ugyanazon paptól hallgatták Isten igéjét. Így különösen a székely székekben, az úgynevezett Erdővidéken, hol több mint hatvankét eklézsiát töltött meg a nép, s az unitáriusok közt akadtak reformátusok is, ezek kedvéért itt-ott kálvinista iskolamestert alkalmaztak, míg az igehirdető pap unitárius volt, és megfordítva. Végül a zsidózók a székek külső peremét szállták meg. A fejedelem az eklézsiákat és a püspököt a [református] püspöknek, a zsidózókat az országgyűlésnek rendelte alá. A püspököt és eklézsiákat fegyveres zsarnoksággal, a zsidózókat a törvény tételeivel törte meg.” *Historia* II., 1025.

²² Tóth György, *Az unitárius egyház rendszabályai (1626–1850)* (Cluj-Kolozsvár: Minerva, 1922), 5–27. A román tudományos akadémia kolozsvári könyvtárában MsU 54. számmal őrzött kéziratot legrégebbinek és alapnak tekintve adja a szöveg kritikai kiadását. (Ő Körmöczire hivatkozva nem tartja valószínűnek a mű 1626-os kinyomtatását.) A kolozsvári unitárius kéziratok katalógusa (*The Manuscripts of the Unitarian...*) 54/B jelzettel 17. század közepe körül keletkezettnek tekinti, tehát igazolja Tóth eljárását.

A bevezető az egyház újjászervezését ígéri, amire állítása szerint azért van szükség, mert mindenki szabadon terjeszti, amit kitalál, s ebből a lelkeknek nagy kára származik. Az első rész az újdonságok önkényes terjesztésének tilalma után az újítás esetleges engedélyeztetésének többlépcsős, bonyolult, ám látszólag demokratikus módját vázolja: ha a konzisztórium vagy zsinat többsége megszavazza, elfogadható. Ha megfontoljuk, hogy pár oldallal lejjebb már csak ingadozók-ról beszél, s a konzisztórium, zsinat zárt és titoktartásra kötelező ülésein tanácsolja megbeszélni ezt az ingadozást, láthatjuk, hogy a Disciplina fő célja lezárt dogmarendszer és egységes kultusz általános elfogadtatása az egyházon belül, legelőször a lelkészek körében, vagy talán még inkább ilyen szándék nyilvános manifesztálása. A sorozatos hivatkozások a világi felsőbbségre, a fejedelem felháborodására, valamint a későbbi fejlemények megengedhetővé tesznek ilyen feltételezést. Ezt támogatják a következők is a lelkészek feladatait körüljáró rész III. pontjában: „Előző években oly nagy viszály támadt eklézsiánkban Jézus Krisztusnak, Isten fiának segítségül hívása körül, hogy úgy hisszük, ehhez fogható itt Erdélyországban még soha elő nem fordult. Hanem ez már Isten jóvoltából némi részben lecsillapodott, sőt a róla való vitát a legfőbb hatóság részéről is a legszigorúbban eltiltották.”²³ Úgy látszik tehát, az elmúlt évtized tapasztalatai a tiltott témáról való vitatkozást akarták a legfelső vezetés körében tartani, másrészt nem kizárható a kálvinistákkal folytatott vitákkal egy időben a belső diskurzus kieleződése, amit egyelőre nem tudunk rekonstruálni.

A prédikálás szabadságát biztosító jogokat ezzel immár az egyház belső gyakorlatából is száműzték volna. Alapos vizsgálatokra lenne szükség annak kiderítésére, hogyan éltek a gyakorlatban az erdélyi antitrinitáriusok javaslatára 1568 és 1571 között hozott törvények, amelyek a lelkészeknek a prédikálás szabadságát, a gyülekezeteknek a szabad lelkészválasztás jogát biztosították, a dogmakritikában való folyamatos továbblépésnek is megteremtve a lehetőségét.²⁴

E jogok első korlátozása 1570-ben egészen minimális (és a 16. századi lengyelországi fejlődés jelentős irányának erdélyi hiányát is megmagyarázza): a spi-

²³ „III. Tanta fuit in nostris ecclesiis superioribus temporibus controversia nata de Jesu Christi filii dei invocatione, quantum vix unquam in hoc regno Transilvaniae extitisse credibile est. Sed divina bonitate ea iam nonnulla ex parte sopita est. Quin imo etiam auctoritate supremi magistratus gravissime interdicta.” TÓTH, *Az unitárius egyház...*, 18.

²⁴ Erről részletesebben BALÁZS Mihály, „»A hit ... hallásból lészön.« Megjegyzések a négy bevett vallás intézményesüléséhez a 16. századi Erdélyben”, in *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*, Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 2., szerk. FODOR Pál, PÁLFFY Géza, TÓTH István György (Budapest: MTA TKI Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kutatócsoportja, 2002), 51–73.

ritualista Gczmiedele fellépésének hatására – a néhány újabban előkerült adat szerint – a szász és magyar közösségben egyaránt terjedő anabaptisztikus-egalitárius tanokra vonatkozik. A korlátozás érthetőbbé válik, ha az erdélyi antitrinitárius egyház speciális társadalmi beágyazottságára gondolunk, arra, hogy létrejöttében Kolozsvár polgárai, elsősorban arisztokratái aktív szerepet vállaltak. A hamar egészében áttért magyar és szász közösségek harmonikus együttélésének évszázadok csiszolta gyakorlata érvényesül az egyház ekkoriban kialakult belső életében (pl. a két közösségből a bíróválasztás rendjét követve felváltva választanak városi első papot, ún. plébánost). Egészen más kérdés, hogy a katolicizmus Erdély-szerte tapasztalható sporadikussá válásától megriadt Báthory Kristóf fejedelem önkénye képes ezt rövid időre korlátozni és kis külső segítséggel Dávid Ferencet nonadorantista nézetei miatt elítéltetni. Utódai hasonló önkényeskedéseit is többek közt az a lengyel és erdélyi társadalom közötti alapvető különbség tette lehetővé, hogy utóbbinak jóval gyengébb az arisztokráciája, ami persze a nem székváros Kolozsvár politikai jelentőségét is nagyon megemelte.²⁵

Az 1626-os rendtartás a papjelöltek kötelességeként előírja az egyház által elfogadott tanítás aláírással hitelesített őszinte elfogadását.²⁶ A szervezettség megerősítése, a lelkészek naprakész nyilvántartása és cserélődésük kontrollja, az ellenőrzés megsokszorozása és a hitvallás kötelező aláíratása mind a fennebb emlegetett ún. újításokat akarta megszüntetni. Az újítás szó következetes használata és az egész szöveg megformálása jótékonyan elfedi, hogy az unitarizmus változatainak régóta eleven hagyományát is megsemmisítené-e, vagy csak újabb változtatásokat szeretne elkerülni. A későbbi másolatban²⁷ ideillesztett betoldás világosan kimondja, hogy Krisztus istensége, imádása és segítségül hívása kérdésében az 1579-es hitvallás a mérce, aminek tételei még a János Zsigmond idején

²⁵ A gazdaságára jellemző, hogy éves adója pl. 1634-ben 2200 florenusszal tíz-hússzorosra a többi városénak, amelyek közül csak Váradé ugrik ki 1800 florenusszal. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek 9.: (1629–1637)*, Monumenta Hungariae Historica, szerk. SZILÁGYI Sándor (Budapest: MTA, 1883), 408.

²⁶ „IV. An cum examinantur de punctis christianae religionis praecipuis respondere, mediocris saltem diligentiae specimine edito ex catechesi possint? V. An sacramenta, sive signa mystica ecclesiae celebrare et administrare juxta formam a synodo praescriptam, sciant ac velint? An se nihil innovaturos vel publica vel privatim absque salutato et consciente consistorio promittant?

VII. An omnibus doctrinae christianae partibus, ab ecclesia ex verbo dei receptis stabilitisque, bona conscientia absque hypocrisi ulla subscribere velint?” TÓTH, *Az unitárius egyház...*, 15–16.

²⁷ *The Manuscripts of the Unitarian...*, MsU 370.

kinyomtatott könyvek alapján lettek megszerkesztve, amint ezt az 1579-es irat is állítja.²⁸

A konzisztórium tagjainak a püspökkel gondoskodniuk kell arról, hogy „a Szentírás tiszta forrásából szerkesszenek egy közcélra szolgáló hitvallást vagy kátét, s azt adják a köznép kezébe, nehogy a hívők egyike-másika... valami olyat hozzon nyilvánosságra, amit aztán később nehezen, az egyház nagy kárával, sőt sérelmével lehet csak lecsillapítani és helyreütni”.²⁹ Eszerint egyfelől mindaddig nem volt tehát szigorú az egyházon belüli cenzúra, ha volt egyáltalán, másfelől kérdés, vajon Radecius előszavával 1620-ban német nyelven kiadott, sociniánus szellemű káté, imakönyv és énekgyűjtemény és a három év múlva kiadott, hasonló szerkezetű, magyar gyűjtemény nem töltötte volna be ezt a szerepet.

A Várfalvi Kósa János nevével jegyzett (Enyedi szellemében íródott) kátének 1623-as kiadása³⁰ nem igazán volt beilleszthető az egyház egységesítésének programjába. Az sem kizárt, hogy vagy nem a püspök jóváhagyásával került sor a nyomtatásra, vagy kihasználták, hogy Radecius nem igazán tanult meg magyarul. Elképzelhető, hogy mindkét említett káténál terjedelmesebb hitvallást tartottak szükségesnek.

Talán az 1610-es években elkészült szombatos énekeskönyvekre utal más helyütt a szöveg, követelvén, hogy azonnal állítsák helyre, amit egyes megátalkodott testvérek tettek a himnuszokkal és énekekkel, amikor Krisztus minden említését onnan kitörölték.³¹ Nagyon fontos rögzíteni, hogy csak egyedül e helyütt

²⁸ „... quod consensum Ministrorum unitariæ receptæ religionis in anno 1579 2. Juli. Claudiopoli congregatum de divinitate, adoratione invocatione, regnoque Christi ex libris sub rege serenissimo quondam Joanne Secundo electo rege Hungariæ impressis, ac publicatis jam factum...” TÓTH, *Az unitárius egyház...*, 18. és JAKAB Elek, *Dávid Ferenc emléke* (Budapest, 1879), 239. – A *Historiába* is bekerült e változtatás egy része, de a 17. század közepinek datált, legkorábbi változatban (MsU 54/B) ennek még nyoma sincsen. Az 1579-es *Consensus ministrorum* kézírata elveszett. JAKAB, *Dávid Ferenc...* II., 22.; Részletes leírása: POZSÁR, „Demeter Hunyadi”..., 43–44.

²⁹ TÓTH, *Az unitárius egyház...*, 11.

³⁰ KESERŰ Gizella, „János Várfalvi Kósa”, in *Ungarländische Antitrinitarier* III..., 195–226.

³¹ „Quia in proximis fratrum dissidiis quidam non minori casu quam errore contumaci, theses et versiculos eos in quibus de honore, gloria dignitate beneficiis, regno intercessione Christi salvatoris mentio facta esset, ex hymnis et cantiunculis pie a majoribus nostris compositis, ac ex scripturæ testimoniis scite depromptis, expungere atque delere, ne vel nomen amplius mediatoris nostri recoletur, nequaquam dubitarunt...” TÓTH, *Az unitárius egyház...*, 21.

kárhozzátják Krisztus tiszteletének hanyatlását. Mindenesetre Thordai János, a kollégium ifjú tanítója a következő évben lefordítja a zsoltárokat.³²

A dogmarendszer lezárásának elfogadtatásával szorosan összefüggőek a kultusz egyesítésére vonatkozó rendelkezések. A szombatosok gyakorlatát fel-emlegető rendelet a miatyánkhoz való visszatérést, az istentisztelet előtt és után is kötelező elmondását szorgalmazza arra hivatkozva, hogy annak elhagyása ellenfeleik támadásának tette ki mindnyájukat, sőt a fejedelmet is megbotránkoz-tatta.

Az úrvacsora és keresztség majdnem teljes megszűnését ennél is nagyobb gondnak látják. Visszaállításának indokai között a legfigyelemreméltóbbak a következők: „Nehogy e szentségek fokozatos elhanyagolása következtében az eszeveszett istentelenség úgy fölburjánozzék, hogy... afféléket tanítsanak és állítsanak, mintha az újszövetségi iratoknak, e szentségekkel együtt, csupán az apostolok idejében, vagy utánuk egy század leforgásáig kellett volna érvényben lenniök.”³³ Itt határozottan a szombatoság ily módon való továbbterjedésének veszélyére utalnak, másrészt – mint mondják – biztos jegyekként e szentségek különböztetik meg őket a pogányoktól, mint a zsidókat egykor a körülmetélés. Radecius értékelése szempontjából talán nem közömbösek a kollektív vezetés egyfajta változatának meghonosítását célzó rendelkezések. Említettük, hogy a püspök a konzisztóriummal (ami a püspök őrsege, segítőtársa, támasza) együtt felelős az új katekizmus összeállításáért. Hatáskörének leírása olyan alapos, az egy személyi vezetést kárhozzátó bevezetővel van fölvezetve, hogy arra kell gondoljunk, találtak kifogásolnivalót Radecke vezetői stílusában. A zsinatok összehívásáról is azért kell együtt dönteniök, nehogy „jelentéktelen okok miatt”, „alkalmatlan időben,” pl. betakarításkor legyenek egybehívva a lelkészek.³⁴ (Radecke fennmaradt meghívói többnyire júniusra vagy július elejére hívták egybe a zsinatokat.)³⁵

³² *RMKT* XVII., 4., 582.

³³ Ne paulatim sacramentis contemnis eo impietatis amentiaëque veniatur, ut scripta novi foederisuna cum signis mysticiis apostolorum tantum temporibus aut uno post ipsos seculo durare debuisse, contra omnem luce meridiania clariorem veritatem doceatur et asseratur. 5. Ut a tartaris, turcis, judeis, ætiopibus aliisque plurimis nationibus luce evangelii carentibus, ceu notis quibusdam certis, hisce sacramentis distinguamur, quemadmodum prisco illo patrum seculo populus isaëliticus ab omnibus gentibus exteris circumcisionis signo segregatur.” TÓTH, *Az unitárius egyház...*, 17–18.

³⁴ „De officio seniorum III.” in TÓTH, *Az unitárius egyház...*, 13.

³⁵ *Historia* II., 112–120.

A második és harmadik rövid rész a sokféle szűrőn fennakadó vétkesekkel foglalkozik, jellemző módon itt is a tanbeli tévelygőkre, az egyház intézményeitől elhajlókra összpontosítva, épp csak említi a világi bűnösöket.³⁶ A kétszeri barátságos dorgálás után is vétkezők kizárását a bűn járványos terjedésének megakadályozása és a vétkes esetleges megrendülése indokolja. Végül esik pár szó az őszintén megváltozók visszafogadásáról is, de ennek részletes szabályozását későbbi időre halasztották.

Egészében véve a *Disciplina* az adott pillanatban megköthető kompromisszum határait dokumentálja. Szó sincs bármely irányzat kizárásáról, még a szombatosokra vonatkoztatható passzusok sem fogalmazznak egyértelműen. Nyitva hagyott kérdés, milyen hitvallás aláírását fogják megkövetelni a lelkészeketől. A kultuszra vonatkozó rendelkezések fogalmazznak kicsit határozottabban, ezek pedig a protestáns közösség általi elfogadtatást lehetővé tévő változásokat tűznek ki.

A korábbi időszakból az egyház belső életét szabályozó, hasonlóan rendszeres dokumentumot nem ismerünk, ám számos feltűnő párhuzamosságot találunk a Biandrata által előkészített, Dávid utolsó hónapjaiban, tehát szintén erős nyomás alatt megtartott tordai zsinaton hozott fegyelmi rendszabályokkal (vitatkozások, miatyánk elhagyásának, papok vándorlásának tiltása, gyermekkeresztesség, úrvacsora szorgalmazása). Közvetlen utóéletéről kicsit többet tudunk. A rendtartás kiadója, Tóth György mellékelte hozzá egy *Szüükséges utasítások az egyházi rendszabályokhoz. 1629* című iratot,³⁷ amely föltétlenül érdemes figyelmünkre, ugyanis feltételezésünk szerint a júniusban kelt rakóvi levélre való reagálásnak tekinthető. Első renden Krisztus segítségül hívása erdélyi bevezetésének nehézségeire világít rá, ezért annak a szertartásba való lassú, leplezett becsempészésének részletes módszertanával kezdődik. A püspököt is felszólítja, „törje meg az első jeget”, és járjon elől jó példával.³⁸ (Úgy látszik tehát, hogy a meggyőződésünk szerint kívülről inspirált, 1626-ban a *Disciplinában* még egyáltalán nem elfogadott, csak halványan fölsejlő tanbeli egyneműsítés nagyon nagy ellenállásba ütközött, amit Radecius felmért, és továbbra sem akarta vagy tudta a

³⁶ „Primum itaque, si quis errantem in doctrina quempiam animadvertet et discedentem ab ecclesiae rectis institutis, aut perperati ab aliquo facinoris conscius erit...” TÓTH, *Az unitárius egyház...*, 23.

³⁷ Uo., 31–41. A Tóth-féle kiadás nyomán feltételezhető, hogy több kézirat is együtt őrizte meg a *Disciplina* másolatával. A *Historia* III. kötetében azonban nem szerepel a *Disciplina* szövege mellett, aminek nagyon komoly, de már inkább a dési komplánáció távoli utóéletét érintő jelentősége van.

³⁸ Uo., 31–32.

maga véleményét a közösségre erőltetni, s a rá vonatkozó megjegyzések megengedik azt is, hogy nem őt képviselte Ravius Rakówban. A lengyelek levelével tárogatva az 1629-ben adott pillanatban már máshogy kellett legyen.) A *Disciplina* fegyelmi gyűlésként való apránkénti bevezetésének részletes metodológiáját olvashatjuk ezután, majd annak kifejtését, milyen csoportokba kell osztani a híveket, ki, kiről, hol tegyen jelentést, hogy a rendszeres és szigorú ellenőrzés és büntetés végre megvalósuljon.³⁹ A terv határozottan a lengyel gyakorlatra utal, s jellemző, hogy a fordító és kiadó közti szóhasználat itt nem egyezik – nem véletlen, hogy a talán jezsuita iskolákban tanult eljárásra nem találtak megfelelő kifejezést (itt most jobb híján fegyelmi gyűlés), ami azt is jelzi, hogy gyakorlata nem honosodott meg Erdélyben, tudomásunk szerint csak a menekült lengyelek gyülekezete gyakorolta még a 18. században is.⁴⁰ A keresztelésre vonatkozó rész kiigazítja a *Disciplinában* megfogalmazottakat, a szülők szándékának és a helyi szokásoknak figyelembe vételét ajánlja, azzal a megszorítással, hogy a püspök javasolta módon tudatosítsák a hívekben, hogy a gyermekkeresztelet nem Krisztus rendelte el, hanem az egyház, „amit a botránkozás kikerülése okából tűrni lehet”.⁴¹ Az úrvacsoráról szólva azt azonnal kapcsolja szövegünk a „hitvallással, vagy [...] megítéléssel,” értelmezésünkben a lengyeleknél bevált nyilvános önvizsgálattal és szükség esetén dorgálással. Az egyháziaknak hittudományi gyakorlatok bevezetését tervezik, hogy a sokakban még eleven kétkedést fölszámolják. A gonosztevők főbenjáró büntetése alcímmel jelzett részben a világi büntetések szigora ellen emelnek szót, majd megvédik azokat, akik joggal ítélnék halálra valakit, aminek hangsúlyozása a 17. században is eleven lengyelországi vitákat juttatja eszünkbe arról, viselhet-e fegyvert, gyakorolhat-e pallosjogot az igaz keresztény.

A házassággal, válással kapcsolatos rendelkezéseknél fontosabb talán, hogy a részegeskedésre hivatkozva legalább a táncot, de inkább a zenét is száműznék az esküvőkről. Szintén sociniánus hatásra ajánlják, hogy a Szentírásnak inkább az Újtestamentumból származó helyei legyenek magyarázva az istentiszteleteken. A kegyesség elmélyítésének szándéka érhető tetten a családi közös imák mellett a kötetlen szövegezésű imádságok ajánlásában.⁴² Az utánpótlás nevelésé-

³⁹ Uo., 32–33.

⁴⁰ Ennek külön vezetett jegyzőkönyveit a kolozsvári első pap iratai között őrzik.

⁴¹ Uo., 34.

⁴² Luther hasonló nézetei és a 17. században igazán tömegessé váló imádságoskönyvhasználat közti összefüggéseket elemzi az unitárius gyakorlat értelmezésében is hasznosnak látszó módon WALLMANN, Johannes, „Zwischen Herzensgebet und Gebetbuch. Zur protestantischen deutschen Gebetsliteratur im 17. Jahrhundert” in *Gebetsliteratur der*

ről akár ösztönzőek is lehetnek az itt leírtak, az már kevésbé, hogy elítélik a gyereket kézművességre adó egyháziakat. Házassági engedélyt nem rendelnek kérni, de figyelmeztetnek arra, milyen veszélyekkel járnak a vegyes házasságok. A fentiekből valamelyest talán belülről is láthatóak a két elemzett dokumentumot inspiráló eltérő körülmények, s az utóbbit olvasva még egyértelműbbé válik az első megfogalmazásának óvatossága.

A levélre való reakciónak tekinthető az is, hogy 1630-ban rakóvi tanulmányokra küldték Köpeczi Miklóst, aki az ottani akadémia alumnusaként 50 florenus segélyt kapott az 1630-as rakóvi zsinat határozatából.⁴³ Abban is bizonyosak lehetünk már, hogy nem a források pusztulása miatt nem tudunk nagyobb számban Rakówban tanuló erdélyi diákokról, mint eddig sokan feltételezték. Őt jóval megelőzően csupán Varsolci Jánosról tudunk, akit 1617-ben, közvetlenül Radecius püspökké választását követően egy esztendőre küldtek oda. Ismereteink szerint Toroczkai életében csak Ravius (Szőrös) Mátyásról, a levél másik főszereplőjéről föltételezhető, hogy Rakówban volt diák. Martin Ruar levelezése alapján nem kizárható, hogy mielőtt Altdorfban beiratkozott,⁴⁴ akár hosszabb időt töltött ott. Erre utalhat, hogy levelet visz a rakóviaktól Ruarnak, amelyben a régóta, nagy gonddal előkészített első altdorfi antitrinitárius úrvacsora még kérdéses pontjainak megoldását a „mi Matthæus urunkra” bízzák.⁴⁵ Alig pár hónappal érkezése után Lengyelországba indultak Ruarral, ahol első útján ő volt kalauza, s egy nehéz helyzetből kiváló helyismerete (amit német útja előtti tartós ottlétében szerezhetett) segítette ki mindkettőjüket.⁴⁶ (Zeltner szerint kimondottan hitterjesztés céljából utazott Németországba.)

frühen Neuzeit als Hausfrömmigkeit. Funktionen und Formen in Deutschland und der Niederlanden, Wolfenbütteler Forschungen 9., szerk. VON INGEN, Ferdinand, MOORE Cornelia Niekus (Wiesbaden: Harrassowitz, 2001), 13–46.

⁴³ „Nicolaus Copecius. Transylvanus... a. 1630. inter alumnos Racouiensis susceptus, iosique Stipendium 50 flor. Concessum fuerit.” BOCK, Friedrich Samuel, *Historia Antitrinitariorum, maxime Socinianismi et Socinianorum...* I., (Regiomonti et Lipsiæ: Gottlieb Lebrecht Hartung, 1776), 110.

⁴⁴ „Matthias Rhau Claudiopolitæ, 1614. február 7.” in *Die Matrikel der Universität Altdorf I.*, szerk. VON STEINMAYER, Elias (Würzburg: Universitätsdruckerei H. Stürtz A. G., 1912), 128.

⁴⁵ ZELTNER, Gustavus Georgius, *Historia Crypto-Socinismi Altdorfinae...*, (Lipsiæ, 1729), 304.

⁴⁶ ZELTNER, *Historia Crypto-Socinismi...*, 449–450. Itt Conradus és Szilágyi János Altdorfba készülésétől. Talán ő, talán Radecke segített az úticél megválasztásában. Rakówba érkezéskor egyébként találkoztak két kolozsvárral, Thomas Langgal és Csanádi Pállal, akik épp elindultak hazafelé, s felajánlották, visznek a fiatalember szüleinek leve-

Nyilvánvalóan összefügg az eddigiekkel az is, hogy Köpeczi kiküldése után egy esztendővel az erdélyi szászok lelkészt kérnek Lengyelországból. Az 1631-es rakóvi zsinat válaszul id. Joachim Stegmann jelöli ki kolozsvári lelkésznek. Kiválasztásához hozzájárulhatott, hogy Sandius említ munkái között egy *Disciplina Ecclesiasticát*. Indulásának hosszú elhúzódása nem egészen érthető, bár a rakóvi zsinatok erősen megterhelték Stegmann munkával, valószínűleg nem könnyen váltak meg tőle. 1632 augusztusában meghalt Radecius, pár hét múlva két polgár utazott Stegmannért Lengyelországba. Kolozsváron hamarosan oktató munkára is fölkérték, ám ezt csak a szász diákok fogadták el, a magyarok nem. A más forrásokban emlegetett kollégiumi zavargások eddig homályos okait is tisztábban látjuk. Uzoni szerint az iskola rendtartásának megváltoztatását nehezményezték a magyar diákok, Szinnyei az egyetlen a magyar szakirodalomban, aki bővebb magyarázat nélkül tanbeli különbséget tekint a konfliktus okának.⁴⁷ A magyarok valószínűleg sem Krisztusról vallott nézeteit, sem az egyházi rendtartásnak az amúgy is erős iskolai fegyelemre rakódó feltehető szigorítását nem tudták elfogadni, ezért pár nappal az új tanár munkába állása után Köpeczi Miklós lektorral az élen elhagyták az iskolát. Köpeczin nem fogott tehát a lengyelországi kétéves átnevelés.

Stegmann utolsó, befejezetlen műve a *De iudice et norma controversiarum fidei*⁴⁸ 1631–33 közt íródott, (lehetséges, hogy éppen ennek írása miatt késett Erdélybe indulása). E munka utolsó, 8. fejezete (*De abusu rationis*) az értelem helytelen és hibás működésének eseteit osztályozza. Ennek egy részlete a legsúlyosabb hibának azt tartja, ha valaki Krisztust földi királynak tekinti. Balázs Mihály értelmezése szerint ez csakis a nonadorantistákra vonatkoztatható. A rációnak vallási ügyek megítélésére való használatát egyedülállóan kimunkáló Stegmann felekezetek fölötti semlegesség látszatára figyelő munkájában nem habozik szóvá tenni ezt a makacs vétket. Az adott helyzetben ez is teljesen érthető. Tudjuk, mennyi rakóvi próbálkozás hiúsult meg már akkorra más protestáns felekeze-

let (Lang egyébként vagy nagybátyja vagy nagyapja Raviusnak. – Vö. HERPEI János, „Kísérlet a kolozsvári Heltai-nyomda tulajdonosainak megállapítására”, in *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* III., (Budapest–Szeged: MTA Irodalomtudományi Intézet – JATE, 1971), 455–461. Innen tudjuk azt is, hogy Ravius Heltai Gáspár leszármazottja és lehetséges, hogy a nyomda örököse volt.) Lehet, hogy ők tárgyaltak Toroczka Enyedi-fordításának végül elvetett/meghiúsult rakóvi kiadásáról.

⁴⁷ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái* XII. (Budapest: Hornyánszky Viktor, 1908), 1415.

⁴⁸ *De iudice et norma controversiarum fidei*, Biblioteka Pisarzy Reformacyjnych IV., szerk. DOMAŃSKI, Juliusz, OGWONOWSKI, Zbigniew (Warszawa: PWN, 1963), 73.

tekkkel való összefogásra, kiegyezésre, netán egyesülésre.⁴⁹ Krisztus megfelelő tisztelete nélkül sokak szerint elképzelhetetlen a kereszténység, így az erdélyiek makacssága a lengyelországi egyház lehetőségeit is korlátozni látszhatott.

Alig négy hónapnyi kolozsvári munka után elhunyt Stegmann.⁵⁰ E hír után a kolozsvári polgár, Segesvári a levél másik főszereplőjéről, Raviusról és a helyi szokásokról igen érdekes információkat közvetít: „Az iffjú Szőrös Mátyás, szász natió n való prédikátor, kolozsvári fiú, egynéhány esztendeig prédikátor lévén, sok újságot követvén... Hogy a város meg nem engedte neki, nem akart szolgálni; az város csak békét hagyta neki, és más papot hozának Beszterce városából...”⁵¹ A rakóvi zsinatot tudósító hajdani peregrinus német- és lengyelországi útjáról hazatérve a szász gyülekezet lelkipásztora, ennél magasabb tisztre nem választják. A 16. században még csak megkezdődött az unitárius szászok lutheránus térítése. Kicsit később mondható, hogy a kálvinistákkal versengve, de egymást nem zavarva, sikeresen térítettek. Kolozsváron hamarosan a kálvinista befolyás dominált, és a lutheránusok kis számuk miatt a 17. század végén velük példátlan módon együttműködtek, ami érthetően erős bírálatot váltott ki a tiszta lutheránus Szebenből: „geistliches vermischtes Clausenburgisches Babel.”⁵² Azzal is szembe kellett néznie, hogy az egyre hatékonyabb református térítés a kolozsvári magyaroknál akkor még nem tapasztalt módon ért el jelentős eredményeket a szászok körében, így 1628 végén az unitárius iskola nagytermét fejedelmi parancsra a német nyelvű református istentiszteletek tartására át kellett adni.⁵³ A nehéz természetű városi tanácsos fia az unitáriusok emlékezetében valóságos szörnyeteg, hataloméhes intrikus. A *Historia* egyik helye szerint az éppen elhunyt Radeciusra hivatkoztak, de Raviusra gondoltak (az ő püspökségét kívánták elkerülni), amikor 1632-ben elhatározták, nem választanak többé idegent püspöknek. Ebben az évben példátlan módon két ellentétes irányzat fontos iratai jelentek meg ugyanabban a nyomdában: egyrészt Torockai Máté Palæologust

⁴⁹ Gondoljunk csak a remonstránsokkal való 1632-es próbálkozásra!

⁵⁰ „Segesvári Bálint feljegyzései”, in *Kolozsvári emlékirók*, szerk. BÁLINT József, PATAKI József (Bukarest: Kriterion, 1990), 164. – Utódát, Adam Francot megint csak Segesvári krónikájából ismert olyan tekintélyek kísérik el Rakówból, mint Taszycki, Stoiński és Joannes Krelz.

⁵¹ „Segesvári Bálint feljegyzései”..., 165.

⁵² SCHASER, Johann Georg, „Das Wiederaufleben der evang.-luther. Kirche zu Klausenburg”, in *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, A. F. II, (Nagyszeben: Verlag des Vereins, 1846), 53–77.

⁵³ „Segesvári Bálint feljegyzései”..., 165. és HERPEI János, „Kísérlet a kolozsvári Hel-tai-nyomda...”, 455–461.

Dáviddal és Gliriusszal ötvöző kátéja,⁵⁴ vele egybekötve Tordai Máté versbe szedett Szentháromság-cáfolata Enyedi szellemében és egy énekeskönyv,⁵⁵ másrészt a rakóvi *Religionis christianæ brevis institutio* fordítása⁵⁶ és egy címe szerint lengyelből magyarra fordított kiskaté,⁵⁷ amelynek példánya sajnos nem maradt fenn.⁵⁸ Ezt értelmezhetjük úgy, hogy lám, mindkettő szóhoz juthatott, tehát európai összehasonlításban mindenképpen példátlan toleranciagyakorlatként, de úgy is, hogy Radecke nem engedte egyik szélsőség önmeghatározását sem sajtó alá. Miután a kiadványok kiadásának csak évét tudjuk, azt is feltételezhetjük, hogy mindez csupán a nonadorantista és a sociniánus hangoltságú kolozsváriak közötti harc végletes és végzetes kieleződése, és összefüggésbe hozható Ravius hatalmi ambícióival.⁵⁹ Mindenesetre az 1626-os elhatározást káté összeállítására e két catechismus maior típusú munka kiadásával mindkét fél beteljesítette, ám egyelőre elmaradt az aláírátható egységes hitvallás összeállítása.

⁵⁴ „Az keresztyeni üdvesség tudománna a Régi és Uy Testamentom szerént egyben summáltatt értelme, az keresztyéneknek lelki éppületekre”, in *RMNy* 1544.

⁵⁵ „Isteni ditsiretek, imádságos és vigasztalo énekek”, in *RMNy* 1541. – A *Historia* szerzője érdekes, bár kevésbé meggyőző filologizálással Toroczkait tekinti a fordítónak, mert csak a szülőhelyén honos szavakat talál benne. „Különleges magyar szókat használ benne, olyanokat, amiket ma már csupán Toroczkó városában mondanak, pl. tetedjék, ezt más magyarok úgy mondják: tessék vagy tetsszék. Lásd a X parancsolat magyarázatát, úgy gondolom, innen fordította Toroczkai Máté.”

⁵⁶ „Az keresztyeni vallásnak rövid tudománya”, in *RMNy* 1542.

⁵⁷ „Kis catechesis az gyermekek és az gyenge értelmű emberek számára. Fordított lengyelből magyarra”, in *RMNy* 1543.

⁵⁸ Az 1632-es kiadványok részletes elemzését lásd BALÁZS, „Zwei unitarische Katechismen”...; BALÁZS Mihály, „A kolozsvári unitárius kollégium 1135. számú kéziratáról”, *ItK* 106., 5–6. sz. (2002): 568–579.

⁵⁹ A *Historia* is ezt sugalmazza, egy sok más megállapítása miatt is figyelemre méltó részletében:

„Az erkölcsi fegyelmezzéssel nem volt baj már kezdettől fogva sem az erdélyi egyházban, csakhogy nem szoktak minden hibáért ekléziát követni úgy, amint ez a lengyeleknél divatozott. Radecki Bálint is, a konzisztórium tagjaival, ú. m. Járai Sámuellel, Makkai Istvánnal, magával éppen Szörös Mátyással, továbbá Illir Györggyel, Dálnoki Ferencsel, Szenmiklósi Mátéval, Besenyei Péterrel, Szentmihályfalvi Mihállal, Somodi Istvánnal, Szopos Györggyel, már azelőtt, 1626-ban egy egyházi fegyelmi törvényt dolgozott ki. De Ravius a maga mellőzéseért az egyházon akarván magát megbosszulni, oda a lengyel fegyelmi eljárást szándékozott bevezetni, amellet a szertartásokban is más újítások behozatalát sürgette; tette pedig ezt főképpen 1632 óta, amikor Radecki Bálint, első pap és püspök elhúnytaival Ravius, mint helyettese, mindkét tisztelet el akarta foglalni.” H2 K126

1634-ben csupán egy sociniánus hangoltságú, magyar nyelvű munka megjelenéséről tudunk.⁶⁰

A kálvinista pozíciók kolozsvári megerősítésének útjában állt, hogy a városi tanácsba sehogy sem engedték be őket. Az erről folyó vita 1635-ben fölerősödött, végül a fejedelem engedett. Ám ebben az évben az országgyűlés mégis hozott egy újabb törvényt a szombatosok ellen, valószínűleg azzal is összefüggésben, hogy a trónra veszélyesnek látszott a szombatos Székely Mózes sztambuli tevékenysége, erdélyi aktivitása, ami sok volt a máshonnan is fenyegetett fejedelemnek. A következő évben talán erre is reagáltak az unitáriusok: kiadták Várfalvi „öregeknek,” azaz azoknak szánt kátéját, akik a két kisebb kátét már elsajátították. Bö bibliái idézetek jelentik elsősorban a többletet a másik kettőhöz képest. Nem biztos, hogy ebben a formában Várfalvi műve (és itt eszünkbe juthat a *Disciplina* által elhatározott káté-összeállítás...), ám a nevéhez kötött kiskáté jelképezhetett egyfajta konszenzust, hisz mindenképpen szélesebb körrel volt elfogadtatható, mint a Toroczkaié. Az egyensúly megint tökéletes, ugyanis ugyanekkor megjelent egy németből fordított magyarázat a János evangélium elejéhez (Uzoni még látta a könyv utolsó lapját, amely szerint: Germanice est opus Walentini Schmalcii).⁶¹

Az uralmát stabilizáló Rákóczi György már nem hátrál meg Kolozsvár előtt. Miután értelmezésében mindazok szombatosok, akik Krisztust nem imádják, úgy dönt, érvényt szerez az 1635-ös törvénynek, 1638-ban határozottan rendezi az unitáriusok dolgát.

Visszatérve a vizsgált levélben emlegetett Raviushoz: elbocsátását (1633) követően pár évig hallgatnak róla a források. Az 1635-ben hozott (politikai és anyagi indítékokkal is magyarázható) fejedelmi intézkedések a szombatosok ellen később alkalmat adtak neki arra, hogy a következő évben az őt püspökké megint nem jelölő unitáriusokat a nonadorantista gyakorlat miatt bevádolja az uralkodónál. Működésének ez a legkevésbé dicső szakasza a legismertebb.

„Még nem ment volt ki divatból az a szokás, hogy püspökké csak kolozsvári papokat jelölhettek... Nem sokkal azelőtt aztán, hogy Ravius Mátyást, ezt a

⁶⁰ „Az Háromságnak oltalmazására gondolt legfőbb okoskodásnak megvizsgálása”, in *RMNY* 1634. Forrása, szerzője ismeretlen. – A mű sociniánus vonásairól lásd KESERŰ, „Die ungarische unitarische Literatur...”, 120.

⁶¹ „A Szent Iános evangéliuma kezdetének rövid magyarázattya, mely kérdésekből és feleletekből áll...”, in *RMNY* 1646; SCHMALZ, Valentin, *Kurze Auslegung über den Anfang des Evangelii des Heiligen Iohannis* (Raków, 1611); KAWECKA-GRYCZOWA, Alodia, *Ariańskie oficyny wydawnicze Rodeckiego i Sternackiego* (Wrocław–Warszawa [stb.]: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1974), 232.

nyughatatlan embert a püspöki hivatalból kizárják, a Csanádi jelölése alkalmával [1632] törvényt hoztak, hogy az első papi hivatal mintájára, amit a szászok és magyarok fölváltva viselnek, ezúttal püspököt a magyarok közül válasszanak. Minthogy tehát Radecius a szászok részéről volt püspök, utána magyar következzék. Ilyenformán Raviust tisztességgel félretolták az útból. Innen magyarázható meg Segesvári megkülönböztetése, ki az 1631. évre ezt írja: »Valent. Radecius Püspök a szász nation, német nemzet.« 1632-re pedig: »Választák Püspökké Csanádi Pált Magyar Nation.« Ravius ezt a törvényt örökérvényűvé szeretne volna tenni, s Csanádi halála után egészen nekifeküdt, hogy püspökké legyen. A zsinat azt a kitérő módot találta ki, hogy amint régebben a városon kívül lakó esperesekből és konzistorokból jelöltek alkalmas férfiakat a püspökségre, most is úgy történjék. Ezt a zsinatot december 17-ére hívták össze Dicsőszentmártonba, hol „a püspöki hivatalra Isten kegyelméből előléptették sepsiszentgyörgyi Beke Dániel udvarhelyszéki esperestet és Bordosi papot; legyen ez a választás Isten és Krisztus jóvoltából boldog és szerencsés, hozzon Isten nevére dicsőséget, a csapások viharaitól sújtott eklézsiáink számára pedig békességet és épülést. Amen!” mondja a kolozsvári konzisztórium jegyzőkönyve. A zsinat elbomlása után eltávozott Ravius is olyanformán, mint Júdás Krisztus vacsorájáról. Amint az említett jegyzőkönyv 1637-ből mondja, „a belviszály ezután kezdte egyházunkat végromlásba dönteni”. Szörös Mátyás ugyanis nem elégedett meg azzal, hogy magának Kolozsvárt a szász eklézsiából pártot szervezett és a lengyel eklézsiákat az erdélyiek ellen tüzelte, hanem hamis tanúkat szereztén az unitáriusok ellen, mintha újítók volnának, addig futkározott Rákóczi György fejedelemhez, míg azt földühítette, s arra bírta, hogy vizsgálatot folytassanak le az unitáriusok ellen, s azután a püspököt és a többi kolozsvári papokat országgyűlés elé idézte, így akarván az unitárius vallást kiirtani.⁶²

⁶² *Historia* II., 1126. – Lásd még: „Most aztán Ravius nem tekintette többé sem Istent, sem embert, Kolozsvárt mindenütt szakadást terjesztett, a püspöknek a városba hozatalát a legkeresettebb ürügyekkel hosszú ideig megakadályozta, Rákóczi György fejedelmet, aki nekünk amúgy is ellenségünk volt, hamis besúgásokkal az egyház ellen bűjtogatta, s más számtalan botrányos dolgot, pártokra szakítást és sokféle gyalázkodást kezdett elkövetni; végül is a püspököt, papokat, mestereket és sok kolozsvári polgárt országgyűlés elé idézték, amikor a reformátusok minden követ megmozgattak, hogy ez alkalmat megragadva az unitáriusok felekezetét a bevett vallások sorából kitudják.” (*Historia* II., 864) Valamint: „amint Segesvári írja, méltó is lett volna a kolozsvári szószékre [Beke Dániel], mert jámbor, alázatos, ékes szavú, kellemes hangú, jó alakú férfiú volt. Csakhogy Ravius Mátyás, ki szintén vágyott a püspökségre, az ő cimboraságának kolozsvári tagjaival olyan zavaros helyzetbe sodorta az egyházat, hogy egész következő télen át elmaradt a Beke Dániel beik-

Szörösnek kétségtelenül jelentős szerepe volt abban, hogy a Rakótot megsemmisítő 1638-as szemhatározatokat⁶³ pár hónappal követő dési komplanáció létrejött. (Ennek az utókor nagyobbik része elsősorban szombatosok elleni intézkedéseit emelte ki, amelyek jelentős vagyponhoz juttatták a fejedelmet. Ennél sokkal több jó pontot szerzett azonban kálvinista papjainál a fejedelem azzal, hogy a hetven éve működő egyházat megfosztotta hagyományai jelentékeny részétől, a máglyára küldött könyvek több irányzatot képviseltek. Az már csak a végrehajtók hozzá nem értéséből fakadó következmény, hogy mivel a vádlottaknál találtak, felvették a listára Socinus néhány művét is.)

A *Historia* érdekes adalékokkal szolgáló forrást idéz az 1637-es fejleményekkel kapcsolatban. A tordai zsinat irataiból: „Mivel Rákóczi György erdélyi fejedelem meghagyása sürgetett bennünket a minél hamarabbi összejövetelre, hogy Jézus Krisztus Urunkról való vallásunkat leírjuk és azt Őfelsége elé terjesszük, összejöttünk és a mondott ügyben ezt határoztuk: boldog emlékű Enyedi György könyvében a mi vallásunk szabatosan és teljesen benne foglaltatik, azért azt terjesszük Őfelsége elé. Miután azonban ezzel a határozattal átmentünk Kolozsvárra, ott a konzisztóriumban némely kolozsvári férfiak, papok és tanácsosok a zsinat véleménye ellen fölszóltak, s így az a határozat jött létre, hogy másoljanak ki atyámfiainak II. János király idejében nyomtatott könyvéből egy olyan vallástételt, mely a mi hitünket teljesen magában foglalja s azt terjesszék Őfelsége elé.”⁶⁴

Rendkívüli módon az egyház legfőbb szervének döntését bírálta tehát felül a kolozsvári konzisztórium. A részletből megtudjuk, mikor kerül újra a közbeszédbe a kései Dávid és társai, valamint követői gondolatainak megtagadására a II. János király idejében nyomtatott könyvekre való hivatkozás használata. Az is innen bizonyítható, milyen hagyományra építené a mind a kálvinisták, mind Sozzini követői által elfogadható hitvallást Ravius – akinek egyébként egyetlen művét sem ismerjük; tudjuk viszont, hogy a rakówi levélben emlegetett szoros együttműködés a még kialakulatlan lengyel és magyar egyházak között éppen János Zsigmond idején virágzott. Az is innen válik világossá, hogy a Beke meg-

tatása. [...] 1637 szeptember 17-e előtt azonban Kolozsvárra behozni nem tudták.” (*Historia* II., 867).

⁶³ 1638. április 19-én a diákcsinyt szentséggyalázássá növesztve a lengyel országgyűlés elrendelte a rakówi iskola és a nyomda lerombolását.

⁶⁴ *Historia* II., 1126–1127.

választásával földühített Ravius végre képes volt megváltoztatni a kolozsvári hangulatot és a két fő irányzat közti erőviszonyokat.⁶⁵

Beke Dánielék hitvallása 1638. április 23-án került az országgyűlés elé, s mivel Raviusék csoportja folytatta tárgyalásait a kálvinistákkal, Kolozsvár két bírása május 10-én kelt levélben kötelezte magát és a várost a reformátusok tanácsbeli létszámának 25 főre emelésére és a bírói tiszttel számukra való megnyitására.⁶⁶ Mint Segesvári írja, május 26-án „vallatott az fejedelem legelsőbbben Kolozsváratt is, és a zsidó valláson valókat sokat megfogtak...” Hamarosan a városi tanács és Beke püspök is leveleket intéztek a rakóvi vezetéshez, kérve, küldjenek segítséget a veszélyes vita eldöntésére, mellékelve Bekéék és Raviusék hitvallását.⁶⁷ Miután a válságot tárgyaló zsinat épp két hete föloszlott, Ruar válaszolt mindegyik félnek (a Kolozsváron kelt levelet is csak ebből ismerjük). Raviust és híveit szelídőbb eszközök alkalmazására kérte, s kijelentette, nem vállal közösséget senkivel, aki más lelkiismeretén erőszakot követ el.⁶⁸ A városi tanácsnak írván, a maguk bajára hivatkozik, hogy indokolja, miért nem küldik az általuk kért segítőköt; a nemes, erényes és eruditív Schlichtinget indítják hamarosan, akit régebben kértek, s a télen náluk járt, s Laurentius Stegmann (id. Joachim Stegmann fivéré) tartósabb kiküldetésre. Néhány már Erdélybe menekült testvérüknek kér még méltó feladatot és bánásmódot.⁶⁹ A türelmes hangot ez is indokolja, hiszen a még biztonságosabbnak látszó Erdélyben szerették volna több emberüket elhelyezni, bár a legjobbakat semmiképp nem akarták nélkülözni a sokk utáni talpra állás során. A püspöknek és lelkészeknek írt válaszában jóváhagyja, ahogyan a kálvinisták támadásaira reagáltak, és elhatárolódik azoktól, akik a rakóviak esetével visszaélnak, s a reformátusokkal folytatott egykori megbeszéléseikre hivatkoznak összeesküvésük igazolására. A két hitvallás alapos összevetését és elbírá-

⁶⁵ Segesváritól ismerünk néhány nevet is: „Szörös Mátyás pap, az öccse, Szörös András, Kerekes Péter, Uzdi Tamás, Rozbicki Pál, Szentgyörgyi István deák új szektát indítának, az mely miatt Kolozsváratt és az Székelyföldön illetlen dolog következék, az mint az embereket Krisztus felől examinálták, az ki soha nem volt; az kik annak előtte unitáriusok voltak és osztán meghasonlottak.” „Segesvári Bálint feljegyzései”..., 171.

⁶⁶ TÓTH, *Az unitárius egyház...*, 44–46. (Közli a teljes dokumentumot.)

⁶⁷ A *Historia* Bekéék hitvallása mellé az 1579-es konfessziót másolja be, végül érthetően esett erre Szörösék választása. Nagyon jellemző, hogy Ruar-monográfiájában Chmaj az utóbbi ellenfeleit judaizánsoknak nevezi. Vö. CHMAJ, Ludwik, „Marcin Ruar”, in *Uő, Bracia Polscy. Ludzie, idee, wpływ* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1957), 144.

⁶⁸ Martini RUARI... *Epistolarum selectarum centuria*. Tom. II., (Amsterdam, 1681), 322. (Centuria II., 47. levél, 322.)

⁶⁹ Centuria II., 45. levél, 316–318.

lását igen megfontoltan későbbre halasztja, ehhez ugyanis több ember véleménye kell.⁷⁰

Július elején Désen minden eldőlt, tehát ha megírták is valaha véleményüket, az már mindenképpen elkésett. Egyeseket halálra, másokat csak vagyonszítésre ítélték, az unitárius egyházat mellékbüntetésként Ravius visszavételére. A *Disciplina* III. pontjához pedig kiegészítés beiktatására kötelezték az egyházat, ami elrendelte, szerkesszenek a hitvallással és a *Disciplinához* fűzött kiegészítésekkel azonos szellemű kátét, feledjenek minden János Zsigmond halála után született tanítást,⁷¹ Istenként imádják Jézust, és a gyermekeket keresztteljék a szentháromság nevében. Egyúttal minden unitárius iratra szigorú cenzúrát ígért, aminek első áldozata éppen Radecius úrvacsorával foglalkozó, már augusztusban felterjesztett műve volt.⁷²

Ezzel hivatalosan megvalósult az unitárius egyház dogmatikai egyneműsítése. Ez már sokkal keményebb volt, mint az 1579-es próbálkozás, ahol a tanok aláírásának ígéretéhez hozzáfűzték az attól eltérő meggyőződés szabadságát. Láttuk, mennyi külső nyomás vezetett ide, s éppen ezért talán nem csodálkozunk, hogy a felszínen elfogadott változást most sem követte igazi belső átalakulás. A sociniánus gondolatok folytatólagos beszivárgása mellett Dávid és társai tanításainak továbbélése 1638 után is tetten érhető⁷³ vezető egyháziak és egyszerű lelkészek, polgárok írta, másolta kéziratokban.⁷⁴

Függelék

Tisztelendő, neves és tudós férfiak, kedves testvéreink a Jézus Krisztusban!
Az Atyaistentől és a mi Urunk J. Krisztustól kegyelmet és békét!

Senki sincs, aki be ne látná, mekkora minden dologban az egyetértésnek és lelki összhangnak az ereje, amikor közös ügyekről közösen tanácskoznak, s

⁷⁰ *Centuria* II, 46. levél 619–621.

⁷¹ A szóhasználat az 1579-es konfessziót követi, s az itt elrendelt betoldás nyomai a *Disciplina* későbbi változataiban jelöletlenül is megmaradtak, ezért a legkorábbi változatot talán datálhatnánk 1638 előttre (vö. 26. jegyzet).

⁷² JAKAB Elek, *Kolozsvár története. Újabb kor. Nemzeti fejedelmi korszak. (1540–1690.)* II. (Budapest, 1888), 634. – A Formula administrandi Cœnam Dominicam kéziratosa másolata *The Manuscripts of the Unitarian...*, MsU 1995.

⁷³ Éppen ezzel magyarázható pl. Almási püspök 1694-es rendtartásának sok eltérése a Radeciusétól. Lásd még KESERŰ, „Die ungarische unitarische Literatur...”, 121.

⁷⁴ A dolgozat csak átmeneti kutatási állapotot tükröz. Reméljük, a Kolozsváron megkezdett kéziratári vizsgálataink sok feltevésünket igazolják vagy cáfolják majd.

egyesült erővel, egy akarattal intézik a dolgot. Minél többen vannak, akiket az egyetértés közös kapcsa fűz egybe, és akiket egy szív s egy lélek kormányoz, annál keményebben és elszántabban tudnak minden dolognak nekifeküdni, annál okosabban tudnak tervet kovácsolni, és amit kiterveztek, jó végre vinni. Hogy a lelkek és szándékok e közössége, melynek a legtöbb földi dologban meg kell lennie, a mi és ti eklézsiáitok között is a közös vallást és egyházkormányzást illetőleg meglegyen, szívünk mélyéből kívánjuk. Miért ne forrasszuk lelkeinket a szeretettel, mint valami egybekötő kapoccsal még inkább össze? Miért ne rendezzük a közös ügyet terv szerint és egymás megsegítésével? Bárcsak e minket úgyszólván egy testté összeolvasztó közösségnek égő vágya a ti lelketeket is áthatná! Így elérhetnénk nemcsak azt, hogy a két egyház a szeretet láncával egymáshoz kapcsolva keményebben meg tudna állni, hanem azt is, hogy a lelkek e nagy egyesülésében és összhangjában eltűnnék lassanként a köztünk esetleg fönnforgó dogmai különbözőség is azért, hogy a mi Urunk Jézus Krisztusnak megismerésében mindnyájan előbbre haladunk. Mi ennél soha semmit inkább nem óhajtottunk, ezen mindig derekasan munkálkodtunk, és amennyiben rajtunk állott, a ti egyházatokon mindig segíteni törekedtünk. Az irántatok és egyházatok iránt való szeretetünk gazdag zálogának tekinthetitek a tisztelendő jeles férfit, Radeckzi Bálintot, a ti püspökötöket. Íme, mi ettől a nagy, kiváló embertől a magunk egyházát megfosztottuk, hogy vele a tiéteket ékesítsük föl. Mert hajdan, az igazság újjászületésének kezdetén, a mi és a ti egyházatok közt akkora volt a lelki összhang, hogy a közös ügy elrendezésében mindig közös terv szerint jártunk el. Csakhogy ez a hasznos, és mindkét egyházra üdvös szokás, amelynek az idők folytán gyarapodnia és erősödni kellett volna, annyi év múltával megszakadt és már szinte eltemetődött. Rajta tehát, tisztelendő, jeles és tudós férfiak, kedves atyánkfiai a Jézus Krisztusban, támasszuk fel e szokást ismét sírjából, s ha egyszer föltámasztottuk, azt minden igyekezetünkkel és odaadásunkkal ápoljuk tovább. E célra pedig más eszközt nem találhatunk, mint e szokást levélváltással és hírvivők küldésével műveljük magunk között. Különösen kívánatos volna, ha egyesek a tietek közül évenként a ti nevetekben, megbízásaitokkal ellátva a mi ünnepélyes gyűlésünket fölkeresnék. Átalluk mi is megismerkedhetnénk a ti egyházatok állapotával, ti is a mienkével, s közös terv szerint határozhatnánk arról, amit legjobbnak tartanánk. Használjuk hát ki ezt a békét és nyugalmat, melyet az Úr engedélyezett az ő egyházainak, s egyesült erővel, amíg módunkban van, munkáljuk az igazság ügyét!

Egészen felüdített bennünket a tisztelendő és tudós férfiúnak, társatoknak, Ravius Mátyásnak váratlan betoppanása, kinek nemes buzgalomát Isten és Krisztus dicsőségének öregbítésében nem egy jelből láttuk. Tőle módunkban volt

megtudnunk azt, amit megismerni különösen vágytunk, hogy egyházatok milyen állapotban van. Jónak láttuk tőle a ti gyűlésekre levelet is küldeni. Értésünkre esett az is, hogy eklézsiátokban nem uralkodik az a rend és általános fegyelem, amelyet Krisztus és az apostolok előírtak. Ennek a következménye aztán az, hogy akik erkölcsüket nem szabják a Krisztus parancsaihoz, azokat magánúton és az egyház szavával is megintik és vádolják, ha pedig makacsul tovább is ellenkeznek, az egész egyház ítéletével úgy bélyegzik, hogy a velük való érintkezéstől és társalkodástól a többiek visszariadnak.⁷⁵

Hogy ez az egyházra milyen hasznos és üdvös, és hogy milyen nagy mértékben járul hozzá a bűnök kiirtásához, azt mi is hosszú gyakorlatból és tapasztalattól tudjuk, s tekintettel bölcsességekre, ti is könnyen megítélhetitek. Mert ha ez a jó rend és fegyelem az egyházban hiányzik, széles tér nyílik a bűnök számára, amelyek az egyházat zavarják, s lehetetlen, hogy fölvirágozzék az erkölcsök ama szentsége, melynek Krisztus egyházát kell ékesítenie. A szeretetre, melyet irántatok s egyházatok iránt táplálunk, s amellyel nektek tartozunk, ismételten kérünk titeket és könyörgünk nektek, hogy ezt a szent és dicséretes intézményt, amelyre minden jámbor ember minden óhajtsával és buzgalomával törekszik, egyházatokba ti is vezessétek be.

E szent szándékokban és elhatározásokban igen nagy segítségekre lehet a ti püspökötök és előljárótok körültekintő bölcsége, ki a mi egyházunkban ez intézmények között nevelkedett, azokat jól ismeri, s az ő szeretetéhez képest, mellyel meg van áldva, nektek alkalmas vezetőök lesz. S nem fog hiányozni nektek e tekintetben a tisztelendő, tudós férfiúnak, Ravius úrnak buzgalma és szorgoskodása sem, kiről látjuk, mily lelkes láng hevíti irántatok s egyházatok iránt. Nektek kell tehát, kéz a kézben, közös elszánással a dologba derekasan belefeküdnötök. Ez elhatározásokban veletek lesz a maga lelkével az, ki drága vérét azért ontotta, hogy egyházát a bűnök minden szennyétől és mocskától fehérre mossa. És még csak egyet. Ti jó tehetséggel megáldott és fegyelmezésre alkalmas ifjakat szoktatok küldeni külső akadémiákra a szép tudományok elsajátítása végett. E minta szerint egyszer-másszor hozzánk is küldhetnétek ifjakat, kik a tudományokat és intézményeinket tanulmányozva, nemcsak nektek válnának hasznotokra, hanem a két egyház bizonyos összekötői és a köztünk levő szeretetnek, úgyszólván, zálogai és kezesei lehetnének. Ígérjük, hogy e részben minden buzgalmunkat, gondosságunkat és szorgalmatosságunkat ki fogjuk

⁷⁵ A *Historiában* beszúrás: „(Raviust persze nagyon szúrta, hogy őt öregebb létére a fiatalokkal szemben mellőzték, neki az a rend tetszett volna, hogy az öregebb koral haladjon.)”

fejteni. Most pedig kérjük Atyánkat, Istenünket, a mi Urunk Jézus Krisztust teljes lelkünkől, hogy titeket szent egybegyűléseteken az ő lelkével segítsen, sugalmazzon nektek üdvös tanácsokat, s azokat az ő neve dicsőségére és sok ember üdvösségére tegye szerencsésé, titeket és egyházatokat védje és oltalmazza. Isten maradjon veletek, tisztelendő, neves és tudós férfiak, az Úrban kedves atyánkfiai, tartsatok meg bennünket továbbra is atyafiságos szeretetetekben és Istennél szorgalmasan könyörögjetez érettünk.

Kelt Rakówban 1629. június 6-án a mi zsinatunkon.

Maradunk tisztelendőségeteknek a Jézus Krisztusban legkedvesebb testvérei az egész zsinat nevében:

Adam Gosławski Nobelnumból, Johannes Crell, a rakówi ekl. papja,
Jakób Sieniński Siennumból, Jonas Schlichting, a rakówi ekl. papja,
Andrzej Krystian Moskorzowski Moskorzówból, Martin Ruar